

94:338(497.6)“652”

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Mersiha Imamović

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

mersiha.imamovic@untz.ba

ULOGA *VILICUSA* NA TLU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: Titula *vilicus* bila je široko rasprostranjena u Rimskoj državi. Pripadala je robovima ili oslobođenicima zaduženim za mnogobrojne poslove. Kakva je bila uloga *vilicusa* na tlu današnje Bosne i Hercegovine, koji je bio njihov status, odnosno kome su pripadali, pitanja su kojima se bavi ovaj rad. Spomenici na kojima se pominju *vilicusi* ustanovljeni su u sjeverozapadnoj Bosni, što nam jasno potvrđuje da su oni bili izravno vezani za rudarsku djelatnost.

Ključne riječi: *vilicus*, vilik, vilici, sjeverozapadna Bosna, Sana-Japra, rudnici željeza, metalurški pogon, spomenici

Abstract: Title of *vilicus* was widely spread in Roman state. It was given to slaves and freed slaves in charge of many different jobs. What was the role of *vilici* in the area of current Bosnia and Herzegovina, what was their status, who did they belong to, these are the questions this paper is covering. Monuments where *vilici* are mentioned have been found in northeastern Bosnia, which clearly proves that they were directly connected to mining activities.

Keywords: *vilicus*, vilici, northeastern Bosnia, Sana-Japra, iron mines, metallurgy, monuments

Uvod

Širenjem Rimske države, uvećavan je broj robova koji su bili uključeni u privredu diljem Carstva. Rimski zakon roba nije tretirao kao osobu, pa prema tome rob nije imao nikakva prava, iako je imao neku vrstu

personalizacije.¹ Antički izvori ne daju nam podatke o broju robova ni pojedinačno po provincijama, niti cjelokupno za Carstvo, ali brojni tekstovi daju nam podatke o velikim robovlasnicima u Italiji i provincijama.² Prema nekim procjenama, potreban broj robova u ranom Carstvu, na godišnjem nivou, bio je od 200.000 do 500.000.³ Prema E. Gibonu, Rimsko carstvo je na vrhuncu svoje moći imalo oko 60 miliona robova što je neprihvatljivo, pogotovu ako se ima u vidu da je ukupan broj stanovništva, prema procjenama pojedinih istraživača, iznosio između 50 i 60 miliona. Suprotno ovome, postoje i one procjene istraživača prema kojima je ukupan broj stanovnika u Carstvu bio veći od 130 miliona.⁴ Robovi su tretirani kao oruđa za obavljanje svih vrsta poslova. Oni su bili podijeljeni u više kategorija, počevši od onih robova koji su radili kućanske poslove, do onih koji su morali ići u džungle i loviti divlje i svirepe zvijeri.

Općenito o vilicima

Vilici su u osnovi bili robovi koji su u Rimskoj državi obnašali različite vrste poslova uključujući i činovničke funkcije. Jedni su upravljali vilama rustikama, drugi su obavljali činovničke poslove vezane za poreze, gradsku blagajnu i carinu, dok su treći nadgledali rad u rudnicima, rad na vodovodima i drugim poslovima.⁵ Uzimajući

¹ Više o tome: Ana Odochiciuc, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Occupations of Private Slaves in Roman Dacia, *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX, Romania, 2014, 232. <http://saa.uaic.ro/articles/SAA.20.2014.231-247.pdf> (28.2.2020.)

² Više o tome: Walter Scheidel, *Slavery in the Roman economy*, Princeton/Stanford Working Papers in Classics, 2010, 4. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf> (2.3.2020.)

³ Up: Laurens E. Tacoma, *Moving Romans. Migration to Rome in the Principate*, Oxford, University Press, 2016. (5.3.2020); Walter Scheidel, The Roman slave supply, in: Keith Bradley and Paul Cartledge, eds., *The Cambridge world history of slavery*, vol. 1, The ancient Mediterranean world. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 293.

⁴ Thomas Arthur Robinson, *Who Were the First Christians. Dismantling the Urban Thesis*, Oxford University Press, 2017, 27-29.

⁵ Mirjana Sanader, *Vilicus – Prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika*, *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 1995, 97-109.

u obzir važnost poslova koje su *vilici* obavljali, sasvim je jasno da je riječ o odabranim, povjerljivim, sposobnim i odanim ljudima, koji su mogli odgovoriti postavljenom zadatku. Raznovrsnost službi koje su obnašali, a i kompleksnost tih poslova, zahtijevala je više intelektualnog nego fizičkog napora. Kada je riječ o poljoprivrednim imanjima, njihova dužnost je bila da brinu o drugim robovima i cjelokupnim poslovima na imanju vlasnika.⁶ Žene robovi, *vilice*, nadzirale su domaću i industrijsku proizvodnju na seoskim imanjima.⁷

Da je rob - *vilicus* morao biti pažljivo odabrana osoba, može se zaključiti iz djela Plinija Starijeg u djelu *Istorija prirode*:

„Dovoljno je reći da upravitelj imanja treba da bude što je bliže moguće vlasniku po pameti, ali da sebe ne doživljava tako. Poljoprivreda koju vode kriminalci dostojna je prezira, kao i sve što čine očajni ljudi. Možda izgleda brzopleto navesti izreku starih pisaca čija je istinitost očita jedino kada se svari i razmotri iznutra – naime, da ništa manje od najvišeg standarda ratarstva nije vrijedno“.⁸

Osim u poljoprivredi, vrlo zapažena uloga *vilicusa* bila je u rudarskoj djelatnosti, u okviru koje je postojala podjela rada na različite službe. Na prvom mjestu bili su *procuratores metallorum* - carski činovnici, kao najodgovornije osobe za rad rudnika. Iza njih slijedi jak upravni aparat kojeg su činili: *villicus* - nadglednik; *tabularius ex ratione* - računovođa; *assessores* - pravosudni službenici u području rudnika; *iudex* - sudija, zadužen za sporove oko državnog novca; *praeses fodinae* - nadzornik radova; *machinatores* - inženjeri; *probatores* - kontrolori rudnika; *commentarienses* - arhivari rudnika ili sekretari; *tabularius* - evidentičari, zaduženi za ažuriranje rudničke evidencije; *dispensatores i arcadii vectigalis* - blagajnici; *actor ferrariarum* - poreznici, zaduženi za ubiranje poreza, *conductores* - zakupci rudnika, koji su bili podređeni prokuratoru i za njega obavljali administrativne poslove, prikupljali naknade u proizvodnim okruzima i ubirali profite za državu ili cara.⁹

⁶ Grga Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rismkoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, God I, br. 1-4, Zagreb, 1948, 142

⁷ Cato, *De agricultura* 5; 143; Columella, *De re rustica* XI; XII.

⁸ Plinije Stariji, *Istorija prirode* (prev. Nevena Mrđenović), Beograd, 2015, 308.

⁹ Up: Alfred Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational*

Izuzetan doprinos na polju nauke, Rimljani su dali u sferi prava, koje je bilo osnova za uspostavljanje i funkcionisanje javne uprave i regulisanje privatnopravnih odnosa u društvu. S tim u vezi su i *Lex Vipasca*,¹⁰ *Codex Theodosianus*,¹¹ *Codex Iustinianus*¹² i *Digesta*,¹³ kao jedini izvori u kojima su sadržani propisi o rudarstvu, vlasničkim odnosima i organizaciji/upravi rudnika. Analogno njima, tako je bilo ustrojeno i rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

Osim navedenih službi, vilici su djelovali i u mnogim drugim privatnim, javnim i carskim poslovima, kao naprimjer: u finansijskoj upravi - *villicus summarum*, - *villicus arkarii*, - *villicus officinarum*, te i u drugim službama.¹⁴ *Vilici* su mogli prikupljati i upravljati kako indirektnim tako i direktnim porezima u administrativnim centrima, ali i mimo njih. Publikani, potom udruženja i konduktori su za te poslove uglavnom koristili vlastite robove, mada to nije bila isključiva praksa. Carski prokurator su, u početku, bili iz reda porodice *Caesaris* (carski oslobođenici).¹⁵ Kasnije su oni bili službenici iz reda vitezova. I oni su imali vilike na raspolaganju.

Spomenici *vilicusa* iz Bosne i Hercegovine

Pronađeni nalazi, njih dvanaest, koji nam govore o *vilicima* na tlu današnje Bosne i Hercegovine, potječu iz rudarske regije sjeverozapadna Bosna. Šest spomenika je iz Ljubije, jedan iz

Aspects 27 BC-AD 235, Oxford, 2010, 236–244; Jean David C. Boulakia, Lead in the Roman World, *American Journal of Archaeology* 76/2, 1972, 141-143; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, 96; Dževad Drino, Benamina Londrc, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, 2, Sarajevo, 2018, 411-412; Hans Noeske, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit, *Bonner Jahrbücher* 177, Bonn, 1977, 306 – 313.

¹⁰ A. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, 38-39.

¹¹ Cod. Theod., 2 vols (eds. Th. Mommsen – P. M. Meyer's), Berlin, 1905.

¹² Cod. Iust., (ed. G. Haertel), Leipzig, 1991.

¹³ Corpus iuris civilis, vol I: Institutiones, Digesta, (ed. T. Mommsen, P. Krüger), Berolini, 1872.

¹⁴ Jasper Carlesen, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, 1995, 55.

¹⁵ Isto, 46-55.

Bosanskog Novog, tri iz Starog Majdana (kod Sanskog Mosta), te dva spomenika iz Briševa. Poljoprivrednim kompleksima, na kojima su se redovno nalazile *vilae rustice*, također su upravljali *vilici*, koji su tu i boravili. Mada nam dosadašnja arheološka građa nije dala nikakve jasne dokaze o prisustvu *vilicusa* ili *villice* na prostoru Panika kod Bileće,¹⁶ potom u Višićima i Mogorjelu kod Čapljine, na velikim posjedima u Skelanima i Golubiću i drugdje, ipak je sasvim prihvatljivo da su ovim prostorima upravljali *vilici*.¹⁷ Jedine sigurne potvrde o *vilicima* imamo iz rudarskog distrikta Sana - Japra. Sa eksploatacijom rude željeza, u porječju Sane (Ljubija i Stari Majdan) i Japre (Blagaj - Maslovar), Rimljani su počeli u I stoljeću.¹⁸ Ovdje se nameće nekoliko pitanja: kakva je bila uloga *vilicusa* u pomenutom distriktu, u kakvoj vezi su bili sa prokuratorima i konduktorima, i da li je riječ o privatnim, carskim ili javnim robovima? Prije samog odgovora na ova pitanja, neophodno je osvrnuti se na državnu politiku prema rudnicima. Ta politika nije bila svugdje ista. Ona se tokom vremena mijenjala i prilagođavala historijskim, mjesnim i drugim prilikama.

Shodno državnoj politici, prokurator je imao najveće ovlasti u rudnicima i on je bio potpuno neovisan od lokalne, municipalne

¹⁶ Irma Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A.*, XXIX, Sarajevo, 1974 (1976), 41-164, Almir Marić, Servile caput - Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak ANUBiH*, 43.42, Sarajevo, 2014; Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2011, 112.

¹⁷ Irma Čremošnik, Rimska vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, Sarajevo, 1965, 147-260; Ivo Bojanovski, Mogorjelo-Rimsko Turres. (Prilog topografiji rimske Dalmacije), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV, Sarajevo, 1969, 137-163.

¹⁸ Numizmatička građa iz oba distrikta datira čak do polovine V stoljeća. Vidi: Đuro Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1975-1976, 165; Ivo Bojanovski, O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni-Rimska ferarija u Starom Majdanu na Sani (prethodni izvještaj), *Arheološka problematika Bosne i Hercegovine*, Zbornik 1, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983, 119-130; Đ. Basler, Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre), *Zbornik radova sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka.“* 8-11, XI/1973, Zenica, 1999, 93-94

uprave. Prokurator je u svojim rukama imao neograničenu sudsku vlast. Između ostalog, on je morao voditi brigu i o rudarima.¹⁹ Kao produžena ruka cara, prokurator je bio zadužen za prodaju i izdavanje u zakup državne imovine i nadzor nad ubiranjem poreza.²⁰ Rudnike je izdavao velikim (*conductores*) i sitnim (*colonima*) zakupcima. Veliki zakupci su mogli dobiti u zakup rudnike željeza. Rudnici plemenitih metala nisu mogli biti predmet zakupa, mada su se, s vremena na vrijeme, istina sasvim rijetko, konduktori znali pojaviti i u srebronosnim rudnicima. Uprava nad rudnicima plemenitih metala uglavnom je bila centralizovana i pod punom kontrolom carskih vlasti. Ono što je prokurator bio za cara, to je vilik bio za prokuratora. Kada je riječ o njihovom socijalnom statusu, između njih je postojao ogroman jaz. Za razliku od prokuratora, *vilici* su ipak bili oslobođenici i robovi.²¹

Rudnici su davani u zakup bogatim zakupnicima (*conductores*), nasljednicima publikana.²² Rudnici provincija Dalmacije, Panonije, Mezije i Norika pripadali su jednom carinskom okrugu - *portorium Illyrici*.²³

Prema natpisu iz prve polovine II stoljeća: *Quintus Septueius Clemens, conductor ferrariarum Noricarum Pannonicarum Dalmaticarum*,²⁴ Kvint Septuej Klemen, bio je zakupnik rudnika željeza u Noriku, Panoniji i Dalmaciji. Jedan primjer zakupa carskog fiska imamo i u Dardaniji, gdje se pojavljuje zakupac po imenu Kvint Gnorije krajem I stoljeća.²⁵ Prema navedenim podacima, nameću se dva zaključka: prvi je da su rudnici sjeverozapadne Bosne, tokom I i u prvoj polovini II stoljeća, izdavani u zakup, a drugi je da je ta praksa bila zastupljena i u drugim provincijama.

¹⁹ Dimitrije Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XVIII, Sarajevo, 1963, 95.

²⁰ Željka Šajin, *Uređenje rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, (doktorska disertacija), Beograd, 2014, 70.

²¹ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 96.

²² Oni su bili nasljednici publikana iz republikanskog doba

²³ Bebina Milanović, *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Beograd, 2017, 14.

²⁴ CIL III 4809

²⁵ Bebina Milanović, *Rudarsko-metalurški kompleksi*, 32, 43.

Reorganizacijom cjelokupnog rudarstva Ilirika, u vrijeme cara Marka Aurelija, objedinjeni su panonsko-dalmatinski rudnici željeza i srebra i stavljeni pod državni nadzor. S uvođenjem nove državne politike prema rudnicima, ukinuta je praksa zakupa rudnika i tako su eliminisani zakupci - konduktori. Za takav potez carskih vlasti postojao je sasvim opravdan razlog. Naime, u takvim okolnostima državi je pripadala sveukupna dobit od rudnika, što je, finansijski gledano, bilo mnogo više u odnosu na zakupninu koju su plaćali zakupci.

U vrijeme vladavine cara Komoda, došlo je do ponovnog izdavanja rudnika u zakup. Tome su uveliko doprinijeli nesnalažljivi upravnici, "prijatelji" cara Komoda, koji su ga najvjerojatnije nagovorili da vrati raniju praksu izdavanja rudnika u zakup. To je u svakom slučaju bila velika greška, pogotovo ako se imaju u vidu Markomanski ratovi zbog kojih je Carstvo bilo potpuno finansijski iscrpljeno. Suprotno tome, logičnije bi bilo da su rudnici i dalje pod apsolutnom upravom i finansijskom kontrolom države.

Nakon preuzimanja vlasti, car Septimije Sever je 209. godine razdvojio upravu nad panonskim i dalmatinskim rudnicima, a potom ih stavio pod potpunu kontrolu Carstva. Neposrednu upravu nad rudnicima povjerio je upraviteljima (*procuratores Augusti*), koje je on osobno birao i postavljao na tu dužnost.²⁶ Osim toga, ustrojio je potpuno novi sistem rada u rudnicima. Riječ je o striktnoj podjeli rada koja se sastojala od tri faze: prva je kopanje rude, druga je njena prerada, a treća proizvodnja gotovih proizvoda. Za svaku od ovih faza bili su zaduženi radnici: rudari - kopači, potom ugljenari i dimači, te kovači koji su pravili finalne proizvode.²⁷

Na čelu cjelokupne proizvodnje, u svojstvu poslovođe, bio je *comes metallorum per Illyricum ili procurator metallorum*, koji se pominje u *Notitia dignitatum* krajem IV stoljeća.²⁸ U Teodosijevom kodeksu stoji da je za cijelu oblast Ilirika predviđen samo jedan

²⁶ I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Zbornik radova sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, 8-11., XI 1973, Zenica, 1999, 143.

²⁷ Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010, 167.

²⁸ *Not. Dign., Or. XIII*, 1 (ed. O. Seeck, Berolini), XII, 1, 1876, G. Novak, 134-135.

procurator metallorum.²⁹ U rudarskim područjima, *vilici* su najčešće bili zaduženi za upravljanje metalurškim pogonima.³⁰ Ko su bili *vilici* na tlu današnje Bosne i Hercegovine, čime su upravljali i kome su oni pripadali: caru, javnoj upravi ili nekom bogatom pojedincu?

U provincijama Dalmaciji i Panoniji bile su prisutne sve tri kategorije robova. *Vilici* zaposleni u javnim službama su, prema epigrafskim spomenicima, bili uključeni u prikupljanje poreza *publicum portorii Illyrici i Quattuor publica Africae*, zatim u provincijama *Noricum, Pannonia, Moesia Inferior, Dacia, te Capsa u Africi Proconsularis*.³¹ Prema do sada potvrđenim nalazima, robovi i oslobođenici bili su prisutni i u drugim privrednim granama na prostorima današnje Bosne i Hercegovine, koja je većim dijelom ulazila u okvire provincije Dalmacije i manjim provincije Panonije.³²

Najranije pronađeni spomenik na tlu današnje Bosne i Hercegovine, na kojem se pominje vilik, otkriven je u Ljubiji. On datira iz 201. godine. Na natpisu stoji sljedeći tekst: *Terae / Matri/[s] acrum / pro salut[e]/ C. Jul(ii) Agathopi con(ductoris) / ferrar(iarum) / Callimo[r] / phus vil(icus) / v(otum) s(olvit) XI k(alendas) ma(ias) / [Muc]iano et Fabian[os]*.³³ Njegov sadržaj jasno nam govori da je vilik Kalimorf, porijeklom Orijentalac, podigao spomenik Majci Zemlji za zdravlje konduktora Gaja Julija Agatopa. Ako se ima na umu da pomenuta godina nastanka natpisa pripada vremenu u kojem su se rudnici mogli davati u zakup, onda je najvjerojatnije riječ o privatnom viliku konduktora Agatopa. Ukidanjem zakupa nad rudnicima, *vilici* su bili onemogućeni da obavljaju ranije utvrđene

²⁹ Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik*, 1-2, 1980, 53, 7-55.

³⁰ Slobodan Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik*, 28, Ljubljana, 1977, 165.

³¹ Jasper Carlesen, *Land and Labour. Studies in Roman Social and Economic History*, Roma: L'Erma di Bretschneider. 2013, Saggi historia antica, 59

³² Više o tome: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988, 108, 109, 118, 127, 153, 183, 190, 191, 202, 206, 296, 313, 315, 316, 336; Anđelko Zelenika, Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XV—XVI/1960—1961; Ćiro Truhelka, Stari bosanski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII, Sarajevo, 1895, 584; A Marić, *Servile caput*, 135-148.

³³ Ovaj natpis spada u prvi pronađeni u Ljubiji. Vidi: D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 88.

poslove za svog konduktora. Nakon toga, u rudnicima sjeverozapadne Bosne, oni su isključivo radili za cara. Pored njihove titule nije više stajala odrednica *Caesaris Augusti*, što je i razumljivo, jer se ona uglavnom vezala za Julijevsko-klaudijevsku dinastiju, da bi kasnije bila zamijenjena novom odrednicom koja je glasila: *Caes(aris) ser(vus)*, *Caesaris*, *Caes(aris) n(ostri) ser(vus)*.³⁴ U našem slučaju, od svih pomenutih odrednica, nailazimo na *nostri* i *Augusti*, a to je III stoljeće, kada je rudarstvo na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima doživjelo svoj puni procvat. Dosad još nije utvrđeno korištenje odrednice *Caesaris*.

Vilik po imenu Kalimorf ponovo se pominje 209. godine, ali sada kao pomoćnik prokuratora Verekunda. Većina istraživača se slaže da se radi o istoj osobi koja je podigla i spomenik 201. godine, i to 21. aprila, a u povodu praznika - dana rudnika, što je ranije bila ustaljena praksa. Sadržaj natpisa iz Ljubije glasi: *Terarumae Matri sac(rum) / [p]ro salute d(ominorum) / n(ostrorum trium) / [i]mp(eratoris) L(ucii) / Sep(timii) / Severi pa[t(ris) pat]riae) / Aug(usti) Arab(ici) / Adiab(enici) Par[t(hici)] / M(arci) Aur(elii) Antonini / Aug(usti) / [et P(ublii) Sep(timii) / Severi Aug(usti)] / Iuliae Aug(ustae) m(atris) / c(astrorum) / et Aug(ustorum) / Titi(us?) [V]erecundus / proc(urator) / Augg(ustorum) ed / Callimorp(h)us M(.....) / vil(icus) fer(rariarum) / XI [KA] / lendans maias / Pompeiaiano et [Av]i[to] / c(onsulibus)].³⁵*

Prokurator Ticije Verekund i vilik Kalimorf podigli su spomenik Majci Zemlji za spasenje cara Septimija Severa i njegove porodice. Ovdje se nameće pitanje otkud se Kalimorf pojavljuje prvo kao privatni rob u službi Gaja Agatopa, a onda u službi cara?³⁶ Odgovor na ovo pitanje mogao bi biti sasvim logičan. Naime, ako se pouzdano zna da su robovlasnici, pored svojih privatnih robova, mogli unajmiti i druge robove za neki posao, onda su sasvim sigurno car i članovi njegove porodice također mogli angažovati određen broj robova za rad u rudniku Ljubija.

³⁴ Ivan Basić, Natpis Gaja Orhivija Amempta, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108, Split, 2015, 50.

³⁵ Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977, 418.

³⁶ IL Jug I, 157.; ILJug II, 765

Uporedbu s ovom praksom možemo tražiti kroz ulogu carskih robova u ciglarskoj industriji. P. Weaver ističe: "Puno je dokaza da su osobe, osim carskih robova i oslobođenih, djelovale kao *officinatore* na imanjima koja su bila u vlasništvu cara, uključujući čak i neke robove nezavisnih gospodara, ali niko od carskih robova i oslobođenih kao *officinatore* na imanjima nezavisnih vlasnika."³⁷ Kroz primjer tekstilne proizvodnje M.A. Flexsenhar, između ostalog, kaže: „(...) S druge strane, carski robovi i oslobođenici sudjelovali su u 'privatnim' trgovačkim i industrijskim preduzećima na vlastiti račun ili u aktivnostima koje nisu povezane sa službom caru."³⁸ Pored raznih načina pribavljanja carskih robova ili pak njihovog rođenja u *familia Caesaris*,³⁹ carskim robovima su mogli postati i oni robovi koje je car dobio kao poklon. Iz navedenog, jasno se vidi da su carski robovi imali viši tretman. Na osnovu ovih podataka, sasvim je moguće da je i vilik Kalimorf prešao u carsku službu iznajmljivanjem ili kao poklon caru od konduktora Agatopa.

Dodatna pitanja, a i mogući odgovor na njih, otvara nam spomenik koji je otkriven u Japri (Crkvina, Bosanski Novi). Spomenik je bio posvećen Silvanima, a na njemu je, pored ostalog, stajalo i ime Kalimorf. Sadržaj natpisa glasi: *Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Callimor / fphus Aug(usti) / n(ostri) verna / disp(ensator) v(otum) s(olvit)*.⁴⁰ Osobenost ovog natpisa predstavlja nova titula - dispensator. Iako se u natpisu ne pominje vilik, I. Bojanovski smatra da se ipak radi o viliku - upravitelju pogona, dedikantu koji je ovaj spomenik posvetio Silvanima, možda u ime domaćih radnika,

³⁷ Paul Weaver, *Imperial Slaves and Freedmen in the Brick Industry*, aus: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122 (1998) 238–246, 239. <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/zpe/downloads/1998/122pdf/122238.pdf> (5.4.2020.)

³⁸ Michael A. Flexsenhar III, *Slaves of Christ: Caesar's Household and the Early Christians*, (Dissertation), The University of Texas at Austin, 2016, 170. <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/39430> (10.3.2020.)

³⁹ Više o tome: Michael A. Flexsenhar III, *Slaves of Christ: Caesar's Household and the Early Christians*, 78, bilj. 137.

⁴⁰ ILJug II, 765; Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 146; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 312; Salmedin Mesihović, *Antiqvi Homines Bosnae*, Sarajevo, 2011, 352.; Amra Šaćić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, (Doctoral thesis), Ljubljana, 2016, 197-199

koji su u pogonu činili većinu.⁴¹ Ž. Šajin smatra da se radi o istom carskom robu iz 201. i 209. godine, koji je u to vrijeme vodio jedan državni sektor u rudniku. Nadalje, prema mišljenju Ž. Šajin, natpis sa posvetom Silvanima nastao je poslije 211. godine.⁴²

Dispensatori (rizničari) su po službenom statusu bili slični *vilicima*. Ipak, oni su, u odnosu na vilike, uživali mnogo veću samostalnost. Dispensatori su se ubrajali među najbogatije i najutjecajnije službenike srednjeg ranga. U njihovoj nadležnosti bili su, isključivo, svi poslovi finansijske prirode.⁴³ Otud bi se dalo i zaključiti da je vilik Kalimorf unaprijeđen i da mu je dodijeljena služba dispensatora, koja je inače uvijek bila povjeravana carskim robovima.

Dakle, ime Kalimorf se pojavljuje u tri navrata. Sudeći prema natpisu pronađenom u posljednjoj ari nema dileme da je riječ o robu rođenom u carskoj porodici (*nostris verna*). Ako se radi o istoj osobi, nameće se pitanje zašto se na prvom spomeniku ne pominje barem car (ako ne i neki članovi carske porodice), kao što je to slučaj sa drugim spomenikom posvećenom Septimiju Severu? S obzirom na to da na prvom spomeniku nema ništa što bi ukazivalo na to da je on rođen ili da je pripadnik carske porodice, a uz to samo se pominju konduktor i konzuli, to bi značilo da je on ipak bio privatni rob Agatopa i da je prešao u službu cara prije 209. godine, kada je podignut drugi spomenik, na kojem se pojavljuje njegovo ime. Analizirajući sva tri spomenika, nameće se zaključak da je na trećoj ari, najvjerojatnije, slučajnost u imenu i da je riječ o sasvim drugoj osobi. S tim u vezi, može se konstatovati da Kalimorf nikada nije bio unaprijeđen za rizničara.

Dosta zanimljiva je još jedna ara koja je također pronađena u Ljubiji. Sadržaj otkrivenog nalaza potvrđuje prisustvo dva vilika: *Terrae Mat[ri] / sacrum / pro salute / imp(eratoris) Caes(aris)*

⁴¹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 278.

⁴² Željka Šajin, Od konduktora do prokuratora, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, vol. 3, Banja Luka, 49.

⁴³ Ivan Basić, Natpis Gaja Orhivija Amempta, 2015, 49, 60; M. Sanader, *Vilicus*, 101. (Dispensatori su kao i *vilici* mogli biti zaduženi za *dispensator XX hereditatium*.)

*Ma(rci) / Aur(elii) [Antonini] / Aug(usti) Iuli[an(us)] / [p]roc(urator) per Ianu(ari) / um et Bas[sianum?]] / vil(icus).*⁴⁴ Na natpisu stoji da spomenik podiže prokurator Julijan uz vilike Januarija i Basianuma. Analizirajući sadržaj natpisa nameće se pitanje: otkud sada dva vilika u jednom rudarskom rejonu? Ovdje se vjerovatno radi o angažmanu još jednog vilika koji je mogao biti zadužen za neki drugi sektor u rudniku, kao naprimjer nadzor nad finansijama, pogotovo ako se zna da su oni mogli nadzirati i finansijske poslove. Čak je moguće da su na istim ili sličnim poslovima, usljed povećanja njihovog obima, bila angažovana dva vilika. S obzirom na to da je donji dio are bio oštećen, natpis je nepotpun, a samim tim još više upitan kada je riječ o prisustvu dva vilika u rudokopu Ljubija. Po mišljenju Đ. Baslera, ovaj spomenik je nastao između 211. i 217. godine.⁴⁵

U Ljubiji je pronađena i ara s imenom vilika - Prim Marko, koja je, najvjerovatnije, podignuta 223. godine. U sadržaju natpisa stoji: *[Ter]rae Matri / [s]ac(rum) / [pro]salute Imp(eratoris) [Caes(aris)] / [Marc] i Aur(eli) Seve - / [[ri Alexand]]ri P(ii) F(elicis) Aug(usti) / [[et Gnae]]ae S[e]jiae Aug(ustae) / [---]Primu[s] M- / [a]rcus [---] Aug(usti) / [v]il(icus) Maxi[mo II et] / Aeliano co(n)s(ulibus) / [XI] Kal(endas) Mai[as].*⁴⁶ Ova ara podignuta je u čast Majci Zemlji za spasenje cara Aleksandra Severa i njegove supruge. Kada je u pitanju porijeklo vilika Prim Marka mišljenja su podijeljena. Jedni mu pripisuju italsko, a drugi domicilno porijeklo. Uz funkciju *vilicus* stojao je i epitet carski.⁴⁷

Slijedeći hronologiju, nova votivna ara iz Ljubije datira iz 228. godine. Ona nam govori o viliku po imenu Heliodor. Njen sadržaj glasi: *[Te]rrae Matri [s(acrum)] / [p]ro sal(ute) d(omini) n(ostri) imp(eratoris) M(arci) / Aur(elii) Severi [Alexan]- / [dr]i p(ii) F(elicis) Aug(usti) et [Iuliae] / [Mam(a)]eae Aug(ustae) matri(s) / castr(or)um s(sub) c(ura) M(arci) Iul(iii) / Macri v(iri) e(gregii) pro[c(uratoris)] /*

⁴⁴ E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 422-423.

⁴⁵ Đ. Basler, *Rimski metalurški pogon*, 167.

⁴⁶ ILJug II, 780 = AE 1973, 0413; D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza*, 90; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 424; Amra Šaćić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina*, 202-203.

⁴⁷ A. Šaćić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina*, 203.

*Heliodorus vi[l(icus)] / [o]ff(icinae) fer(rariae) pos(uit) XI K(alendas) m(aias) / [M]odesto II et Probo co(n)[s(ulibus)].*⁴⁸

Zanimljivo je da se uz ime vilika Heliadora veže i *officinae ferrariae*. Sam pojam *officinae ferrariae* ima višestruko značenje i kao takav može da se odnosi na metaluršku radionicu,⁴⁹ ili topionicu željeza,⁵⁰ ili pak peć za topljenje željeza.⁵¹ Prema J. Carlesenu *vilicus officinarum ferrariarum* mogli su biti privatni ili carski robovi, dok su po funkciji, prema S. Dušaniću i M. Sanader *vilicus officinae ferrariae* bili zaduženi da prate proizvodnju, odnosno poslovanje u rudnicima.⁵² A. Hirt pretpostavlja da su oni imali direktni nadzor nad rudnicima i preradom željeza, što je zahtijevalo dosta znanja i izražene organizacijske sposobnosti u rudarskoj djelatnosti.⁵³ Imajući u vidu ranije promijenjenu politiku prema rudnicima željeza, iz natpisa se jasno vidi da je riječ o carskom robu istočnjačkog porijekla koji je podigao žrtvenik za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Memeje. Na spomeniku se pominje i prokurator Marko Julije Makrin.

Iz Ljubije potječe još jedan žrtvenik od vilika nepoznatog imena, koji je posvećen Majci Zemlji za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove majke Memeje Auguste. Natpis glasi: *[Ter]rae Matri / [pro s(alute)] imp(eratoris) Caes(aris) / [M(arci) Aur(elii) S]everi [Alex] / [andri] Pii Fel(icus) Aug(usti) 5 / [et Mamaeae] Aug(ustae) / [s(ub)? c(ura)? --]Nic[o]ma[chi] / [---] proc(uratoris) Aug(usti) n(ostri) / [---] s vil(icus) off(icinae) f(errariae) / [imp(eratore) A]le[x]an(dro) III et Dione II co(n)s(ulibus).*⁵⁴ U sadržaju natpisa se, pored vilika, zapaža

⁴⁸ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 90; S. Dušanić, Iz historije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 420.

⁴⁹ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 96.

⁵⁰ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 276; Ruth Fillery-Travis, *Iron production in the Western Roman Empire: A diachronic study of technology and society based on two archaeological sites*, Institute of Archaeology, University College London, 2015, 100.

⁵¹ A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, 257.

⁵² J. Carlesen, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, 55; S. Dušanić, Iz historije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84; M. Sanader, *Vilicus*, 107.

⁵³ A. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World* 259, 287-288.

⁵⁴ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 90-91; S. Dušanić, Iz historije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 424-425, A. Šaćić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina*, 206-208.

i odrednica *officinarum ferrariarum*. Ovaj natpis datira iz 229. godine. S obzirom na to da je samo godina dana razlike u odnosu na podizanje prethodnog spomenika, sasvim je moguće da je i ovaj spomenik podigao Heliodor.

Na području Briševa, nedaleko od Ljubije, podignut je žrtvenik Majci Zemlji za zdravlje cara Filipa i Marcije August. Na spomeniku je ispisan sljedeći tekst: ---*deo Liber(o) et / [Terrae? M]atri sac(rum) / pro sa]lute d(ominorum) / [n(ostrorum duorum)/ ----- ----- -- / [M(arciae) S] everae Aug(ustae) n(ostrae) s(ub) c(ura) Co[ss] (i) tiani / Fir[m] / i pr(ocuratoris) Aug(ustorum) n(ostrorum [d(uorum)] [I]ucundus vil(icus) fer[r] ar(iarum) XI kal(endas) m(aias) / [imp(eratoribus) Philip(pis) / Aug(ustis duobus) / c(onsulibus)].⁵⁵*

Spomenik je podigao vilik Jukund, koji je bio pod upravom prokuratora Kositijana Firma. Izgrađen je u periodu između 247. i 248. godine.⁵⁶ *Vilici* s odrednicom *ferrariarum* bili su zaduženi za nadziranje rudničkog područja i ostvarenih prihoda.⁵⁷ Za ove službenike, kao i za one s odrednicom *officinae ferrariae*, važila su ista pravila. Uslovi za njihov angažman su, prije svih drugih, bili: znanje i dobra organizacija cjelokupnog posla. Njihov doprinos se mjerio kroz ostvareni ukupni prihod od iskopane i prerađene rude.

I drugi žrtvenik iz Briševa bio je posvećen Majci Zemlji, ali je bio prilično oštećen. Na natpisu žrtvenika pominje se ime vilika Merkurija:⁵⁸ *[Terrae] Mat(ri) / [s(acrum)] ----mi / ----no ---ii Escalinio / ---sup cur(a) / ----- [p]ro(curatoris) Merc / [ur] / ius vil(icus) off(icinae) / [fe]rr(ariae) XI kal(endas) m(aias)*. Pored imena vilika nalazi se i odrednica *officinae ferrariae*, ali se ne zna ime prokuratora, niti ime onoga kome je spomenik posvećen. Žrtvenik je podignut u periodu između 253. i 268. godine.⁵⁹ Ovaj spomenik predstavlja posljednje epigrafsko svjedočanstvo o rudnicima rudarskog distrikta Sana-Japra.

⁵⁵ CIL III 13240; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 402-403.

⁵⁶ Dimitrije Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A*, XII, 109-125, Sarajevo, 1957, 116.

⁵⁷ Ž. Šajin, Od konduktora do prokuratora, 45.

⁵⁸ D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, 112-114; isti: Rimski rudnici željeza, 92; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 426-427.

⁵⁹ CIL III 13239; Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 168.

Vilicusi se pominju i u religijsko-strukovnim udruženjima. Potvrde o religijskom i strukovnom udruženju vilika u Bosni i Hercegovini, pružaju nam epigrafski spomenici na kojima se oni pojavljuju kao dedikanti. Na natpisu are iz Starog Majdana (Prijeđor) stoji: *Nemes[i] Piae / in hono[r]/ colle[g](ii)/ et Ianuari / vil(ici) Ianuarius / ex corpore / possuit(!)*.⁶⁰ Ara je posvećena boginji Nemesi u čast kolegija i vilika, a istu je, ispred religijsko-strukovnog udruženja, podigao Januarije (Grk ili helenizirani Orijentalac). Ona je podignuta u periodu između 211. i 217. godine.⁶¹

Drugi spomenik je pronađen u Starom Majdanu (Sanski Most). Sadržaj natpisa glasi: *Sedato / Aug(usto) / pro sa[l(ute)] / Aureli(i) / vilici / col(l)eg(ium) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁶² Ovaj žrtvenik je, ispred kolegija udruženja, podigao vilik Aurelije, između 210. i 220. godine, a u čast Sedata Augusta.⁶³

Sljedeći spomenik je skoro identičan drugom. I on je otkriven u Starom Majdanu. Na njemu stoji posveta Sedatu od vilika Aurelija. Ona glasi: *Sedato / Aug(usto) / pro sal(ute) / Aureli vil(ici) / collegius / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.⁶⁴ V. Paškvalin je iznio svoje tumačenje ovih žrtvenika. Za drugi žrtvenik on je dodao: *collegium et cives*, tj. „(...) članovi kolegija zajedno sa građanima rudarskog municipija“ i da je „Aurelije bio vilicus u municipiju rudarskog distrikta, a posebno u kolegiju i u kultu Sedata, bio ličnost od položaja“.⁶⁵ Naprijed je navedeno da su prokurator bili neovisni od municipalne uprave. Potpuno identičan položaj uživali su *vilici* i drugi

⁶⁰ E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici*, 432-433; S. Mesihović, *Antique Homines Bosnae*, Sarajevo, 2011, 336.

⁶¹ Đuro Basler, Rimski metalurški pogon, 167; Veljko Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XXV, Sarajevo, 1970, 26.

⁶² E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici*, 344-345.

⁶³ Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 167; V. Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, 25.

⁶⁴ V. Paškvalin, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XXIV, 1969, 166-167; 165-169; E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici*, 346-347; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 280, bilj. 11; isti, *Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, 162-163.

⁶⁵ V. Paškvalin, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, 166-167.

službenici. Sigurno je da je Aurelije bio ličnost od položaja u kolegiju i kultu, ali bez učešća ljudi izvan rudnika, odnosno bez učešća civila. Najvjerovatnije je da je i ovaj spomenik podignut u prvoj polovini III stoljeća.

Pomenuta tri spomenika su sasvim dovoljna i jasna potvrda da se u sjeverozapadnom dijelu današnje Bosne vjerovalo u boginju Nemesi i boga Sedata. Spomenici su podignuti na inicijativu i uz angažman udruženjâ. Djelatnost prvog kolegija sigurno je vezana za rudarstvo, dok je drugo - udruženje obrtnika, nepoznato. Nemesa je bila grčka boginja pravde i reda. Poštovali su je građani drugih etnosa, borci u arenama, oslobođenici, udruženja i drugi.⁶⁶ Na području Starog Majdana, ona je mogla biti zaštitnica udruženja rudarskog obrta. Sedat je domaće, panonsko božanstvo koje se ne javlja u drugim panteonima. On je također mogao biti zaštitnik rudarskog udruženja.⁶⁷

Prema E. Pašaliću, sjedište rudarske uprave za sjeverozapadnu Bosnu bilo je u Briševu ili Ljubiji.⁶⁸ S obzirom na to da je titula *vilicus* jasna kada je u pitanju poljoprivredni kompleks, odnosno da se radi o osobi koja je upravljala imanjem, u rudarskoj djelatnosti postoje razlike. Prokuratorori su bili upravitelji, dok su *vilici* bili zaduženi za nadzor u određenim sektorima rudnika.

U nekim natpisima, titulu *vilicus* prati odrednica *officinae ferrariae* (direktni nadzor nad proizvodnjom), ili samo *ferrariae* (u užem smislu, direktni nadzor nad prihodima metalurškog pogona). Ima i onih natpisa koji nemaju nikakvu odrednicu kada su u pitanju *vilicusi*. Dvije pomenute odrednice su, po S. Dušaniću, odvojene službe, ali potpuno izjednačene. Njima je bio podređen *vilicus officinae ferrariae*.⁶⁹ Ovdje se nameće pitanje, jesu li onda redovno bila po dva vilika u metalurškom pogonu, (ili čak i više njih, što ne bi bilo iznenađujuće) i zašto se oba zajedno ne pominju na

⁶⁶ Isto, 168.

⁶⁷ O ovim božanstvima vidi: E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 102-105, 223-225.

⁶⁸ Up: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 93; Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999, 110; Ante Škegro, *Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba*, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XXVI/28, Sarajevo, 1999, 26.

⁶⁹ S. Dušanić, *Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji*, 84-85.

spomenicima? Jedini poznati natpis na kojem se pominju dva vilika (Januarija i Basianuma) je onaj iz Ljubije, mada ništa konkretno o njima ne piše. Teško je doći do pravog odgovora, posebno ako se ima na umu da je riječ o III stoljeću, u kojem je došlo do velikog privrednog procvata. Nedostatak rudarskog osoblja u to vrijeme nije mogao biti problem, a samim tim ni razlog za angažman samo jednog vilika, o čemu svjedoče spomenici. Međutim, koliko god da ih je bilo u rudnicima, sasvim sigurno je da je njihova djelatnost bila od velike važnosti, kako za rudarsku proizvodnju tako i za cjelokupnu administraciju.

Postoje svjedočanstva koja nam govore da su *vilici* (oslobođeni robovi) bili zaduženi za ubiranje poreza na tlu današnje Italije, te u zapadnim i istočnim provincijama države. Posebnu kategoriju vilika činili su oni koji su bili zaduženi za prikupljanje poreza na nasljedstvo - *vicese hereditatium* (dvadesetinu nasljedstva).⁷⁰ Sudeći prema raspoloživim podacima, oni su bili prisutni na području prokonzularne Afrike, Betike, Dalmacije, Narbonske Galije, Panonije Superior, Sicilije i u pojedinim krajevima današnje Italije.⁷¹

Iz Ptujca (*Poetovio*), Gornja Panonija (*Pannonia Superior*) potječe natpis na kome stoji sljedeći tekst: *Venuleio Procul[o] / v(ixit) anno I dieb(us) X / Proculus Aug[g(ustorum)] nn(ostrorum) / vern(a) vi[l(icus)] XX (uicesimae) hered(itatium) / utrarumq(ue) Pann(oniarum) / cum Valentina / filio fecerunt.*⁷² Ovaj natpis svjedoči o viliku koji je upravljao *vicesima hereditatium* iz obje Panonije. D.

⁷⁰ Riječ je porezu na nasljedstvo. Svaki rimski građanin je morao platiti porez od 5% za vojnu blagajnu, nakon nasljedstva ili ostavštine (testamenta), osim onih koji nisu imali više od određenog iznosa. Ovu mjeru uveo je August, a moguće da je imao i druge razloge za to: društvene i etičke prirode. Peregrini i Latini, koji su postali rimski državljani a nisu imali rodbinsku povezanost, u pravnom smislu nisu bili srodnici. Kasnije su ovi porezi potpuno ukinuti, možda u vrijeme cara Konstantina. Vidi: David Benoit, *De vicesima hereditatium. Étude d'un vectigal romain : l'impôt du vingtième sur les successions et les legs d'Auguste à Dioclétien*, Skoplje, 2014, 5-42, 93-94, 109.

⁷¹ J. Carlesen, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, 45.

⁷² David Benoit, *De vicesima hereditatium. Étude d'un vectigal romain: l'impôt du vingtième sur les successions et les legs d'Auguste à Dioclétien*, Skoplje, 2014, 79.

Benoit pretpostavlja da natpis potječe od careva M. Aurelija i L. Vera i da se on odnosi na ograničen broj ljudi iz navedenih krajeva.⁷³ To je svakako bio veliki posao za jednu osobu, ali moguće je da su neke vanredne okolnosti utjecale na takvu odluku carskih vlasti.

U Saloni, današnja Dalmacija (*Salona, Dalmatia*), pronađen je natpis sa sljedećim sadržajem: *D(is) M(anibus) / uin(t) ia no / verna e Aug(usti) / vilico et / arcar io XX (vicesimae) / her(editatium) Iulia Hel / pis coniugi / b(ene) m(erenti) p(osuit)*.⁷⁴ Na ovom natpisu pominje se državni službenik vilik i arkarije (blagajnik). Njegovo prisustvo upućuje na zaključak da je u Saloni postojao ured za prikupljanje dvadesetine nasljedstva (*statio vicesimae hereditatium*).⁷⁵ Ovdje je u pitanju rob iz carske familije po imenu Kvintijan, vjerovatno Orijentalac.⁷⁶ Njegova funkcija se prevashodno odnosila na upravljanje imanjem, ali i na druge poslove unutar ovog ureda.

Na spomenicima iz sjeverozapadne Bosne ne nailazimo na *vicesima hereditatium*, što ne znači da ga nije bilo. D. Benoit, smatra da su se uredi za prikupljanje ovog poreza nalazili i u drugim gradovima. S tim u vezi, poznato je da su neki od građana u provincijama, na osnovu testamenta, svoje posjede ostavljali caru, koji ih je potom davao na upravljanje svojim robovima ili pak oslobođenicima.⁷⁷ S obzirom na to da su rudnici sjeverozapadne Bosne bili pod patronatom cara, moguće je da se ured vilika i arkarija, za *vicesima hereditatium*, nalazio u Sisciji, gdje se izvozilo željezo.

Zaključak

Rimska privreda nikada nije imala dovoljno čvrste temelje. U takvim okolnostima najviše su trpjeli robovi. Osim što su bili izloženi bezobzirnoj eksploataciji, robovi su redovno bili uključeni u ratne

⁷³ Isto

⁷⁴ Isto

⁷⁵ Isto, 79.

⁷⁶ D. Demicheli, Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu, *Tusculum*, 10/2, Solin, 2017, 190-191.

⁷⁷ Isto, 191.

sukobe u kojima su masovno ginuli, posebno u poznoj fazi Rimskog carstva. Stvaranje zavisnih poljoprivrednika i zanatlija, dodatno se negativno reflektiralo na privredu. Poljoprivreda je bila i ostala glavna privredna grana u Rimskoj državi, počev od kraljevskog doba pa sve do propasti Carstva. Druga po važnosti privredna grana bila je rudarstvo, koje je umnogome doprinijelo jačanju i moći države. Izdavanje rudnika željeza u zakup, donijelo je brzo i veliko bogaćenje pojedinaca. Međutim, ranije ustrojeni upravni aparat u rudnicima današnje sjeverozapadne Bosne, doživio je značajne promjene u pogledu zakupa rudnika. Početkom III stoljeća ukinuta je takva praksa.

Epigrafski spomenici koji govore o *vilicima* nastali su tokom III stoljeća. Svi oni, izuzev jednog, svjedoče nam da je riječ o službenicima iz reda carskih robova. Osim toga, iz sadržaja natpisa jasno se vidi da su rudnici u porječju Sana-Japra, u jednom momentu, prešli pod apsolutnu kontrolu carskih vlasti. Na čelu ovih rudnika bio je prokurator, koji je u hijerarhijskoj vertikali bio prva osoba. Odmah iza njega bio je vilik.

Vilici su u pomenutom rudarskom distriktu bili angažovani u različitim službama. Dok su jedni imali direktni nadzor nad rudarskom proizvodnjom, drugi su bili zaduženi za direktni nadzor nad cjelokupnim prihodima od iskopane, a potom prerađene rude željeza. Dakle, oni su obavljali tehničke poslove. Uzimajući u obzir njihovo porijeklo, koje je uglavnom bilo istočnjačko, sasvim je razumljivo njihovo posjedovanje specifičnih znanja, a samim tim i izraženih sposobnosti za obavljanje raznih poslova u rudarskoj djelatnosti.

Sasvim je moguće da se u rudnicima, u isto vrijeme, nalazilo više vilika. Međutim, zasad nemamo takve potvrde, ali ni u kom slučaju ne treba isključiti mogućnost da će se u nekom budućem vremenu pojaviti novi epigrafski spomenici. Imajući u vidu da je malo pronađenih spomenika koji svjedoče o prisustvu vilika na tlu današnje Bosne i Hercegovine, pogrešno bi bilo davati njihov procenat u ukupnom broju robova i oslobođenika. Sigurno je da je njihov angažman u rudarskoj djelatnosti bio je od velike koristi za cara, a samim tim i za Rimsku državu.

ROLE OF *VILICI* IN THE AREA OF CURRENT BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Roman economy never had a firm foundation. In such circumstances, slaves suffered the most. Not only were they exposed to the unscrupulous exploitation, they were also involved in war efforts where they died in large numbers especially in the late phase of Roman Empire. Creation of dependent agricultural workers and craftsmen had an additional negative impact on the economy. Agriculture was the primary economy branch in the Roman State, starting from the ages of kings and lasting until the demise of the Empire. Second most important economy branch was mining, which helped strengthening the power of the State. Renting the iron mines lead to quick wealth for individuals. However, the judicial system which was created earlier in the mines of the current northeastern Bosnia went through the significant changes regarding the renting of mines. At the start of 3rd century, such practice was abolished.

Epigraphical monuments about *vilici* originated around 3rd century. All of them, except one, witness that *vilici* were the officers from the order of imperial slaves. Besides, from the content of the writing it is clear that the mines in the area of Sana-Japra basin crossed under the absolute control of imperial government. Head of these mines was a procurator, who was hierarchically the first person. After him came the *vilicus*.

Vilici in the mentioned mining district were engaged in different services. Some of them had the direct supervision over the mining operation, other were responsible for direct supervision over the overall income from the excavated then refined iron ore. So, they mostly did the technical jobs. Taking into account their origins which were usually eastern, it is understandable that they had the specific knowledge and abilities necessary for execution of different jobs in mining operation.

It is quite possible that more *vilici* worked in the mines at the same time. However, so far we do not have confirmation for that, but we cannot exclude the possibility that some new epigraphical

monuments will appear. Bearing in mind that there are not many discovered monuments which witness the presence of *vilici* in the area of current Bosnia and Herzegovina, it would be wrong to estimate their percentage in total number of slaves and freed men. One thing is sure, their involvement in mining operations was of huge importance for the emperor and Roman State.

BIBLIOGRAFIJA

Epigrafski izvori

- CIL III 4809; CIL III 13239; CIL III 13240
- ILJug I, 157; ILJug II, 765; ILJug II, 780 = AE 1973, 0413

Objavljeni izvori

- *Notitia dignitatum*, (ed. O. Seeck), Berolini, 1876.
- *Codex Theodosianus, Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmonidianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, 2 vols (ed. Th. Mommsen – P. M. Meyer's), Berlin, 1905.
- *Codex Iustianus* (ed. G. Haertel), Leipzig, 1991.
- *Corpus iuris civilis*, vol I: *Institutiones, Digesta*, (ed. T. Mommsen, P. Krüger), Berolini, 1872.
- Plinije Stariji, *Istorija prirode* (prev. Nevena Mrđenović), Beograd, 2015.

Literatura

- Basler, Đuro, Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre), *Zbornik radova sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka.“* 8-11, XI/1973, Zenica, 1999, 89-118.
- Basler, Đuro, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. A, XXX – XXXI*, Sarajevo, 1975-1976, 121-216.
- Basić, Ivan, Natpis Gaja Orhivija Amempta, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108, Split, 2015, 37-77.
- Benoit, David, *De vicesima hereditatum. Étude d'un vectigal romain: l'impôt du vingtième sur les successions et les legs d'Auguste à Dioclétien*, Skoplje, 2014.

- Bojanovski, Ivo, Mogorjelo-Rimsko Turre. (Prilog topografiji rimske Dalmacije), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV, Sarajevo, 1969, 137-163.
- Bojanovski, Ivo, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Zbornik radova sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, 8-11, XI/1973, Zenica, 1999, 133-175.
- Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.
- Boulakia, Jean David C., Lead in the Roman World, *American Journal of Archaeology*, 76/2, 1972, 139–145.
- Busuladžić, Adnan, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2011.
- Carlesen, Jasper, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 1995.
- Carlesen, Jasper, *Land and Labour. Studies in Roman Social and Economic History*, Saggi storia antica, 37, Roma: L'Erma di Bretschneider, 2013.
- Čremošnik, Irma, Rimska vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, Sarajevo, 1965, 147-260.
- Čremošnik, Irma, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A.*, XXIX, Sarajevo, 1974 (1976), 41-164.
- Demicheli, Dino, Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljaj crkvi u Solinu, *Tusculum*, 10/2, Solin, 2017, 175-197.
- Drino, Dževad, Londrc, Benjamina, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, 2, Sarajevo, 2018, 411-412;
- Dušanić, Slobodan, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik*, 28, Ljubljana, 1977, 163-179.
- Dušanić, Slobodan, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik*, 1-2, 1980, 52-94.
- Fillery-Travis, Ruth, *Iron production in the Western Roman Empire: A diachronic study of technology and society based on two archaeological sites*, Institute of Archaeology, University College London, 2015.
- Flexsenhar, Michael A., III, *Slaves of Christ: Caesar's Household and the Early Christians*, (Dissertation), The University of

- Texas at Austin, 2016, 170. <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/39430>
- Hirt, Alfred, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford, 2010.
 - Imamović, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977.
 - Marić, Almir, Servile caput-Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak ANUBIH*, 43.42, Sarajevo, 2014, 135-148.
 - Mesihović, Salmedin, *Antiqvi Homines Bosnae*, Sarajevo, 2011.
 - Milanović, Bebina, *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Beograd, 2017.
 - Noeske, Hans, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit, *Bonner Jahrbücher*, 177, Bonn, 1977, 271-416.
 - Novak, Grga, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, God. I, br. 1-4, Zagreb, 1948, 129-152.
 - Odochiciuc, Ana, Mihailescu-Bîrliba, Lucrețiu, Occupations of Private Slaves in Roman Dacia, *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX, Romania, 2014, 231-247. <http://saa.uaic.ro/articles/SAA.20.2014.231-247.pdf>
 - Omerčević, Bego, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010.
 - Pašalić, Esad, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. A*, sv. IX, Sarajevo, 1954, 47-75.
 - Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
 - Paškvalin, Veljko, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XXIV, Sarajevo, 1969, 165-169.
 - Veljko, Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XXV, Sarajevo, 1970, 19-28.
 - Robinson Thomas A, *Who Were the First Christians. Dismantling the Urban Thesis*, Oxford University Press, 2017.
 - Sanader, Mirjana, Vilicus – Prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika, *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 1995, 97-109.

- Sergejevski, Dimitrije, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XII, Sarajevo, 1957, 109-125.
- Sergejevski, Dimitrije, Rimski rudnici željeza u severozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XVIII, Sarajevo, 1963, 85-102.
- Scheidel, Walter, *Slavery in the Roman economy*, Princeton/Stanford Working Papers in Classics, 2010. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf>
- Scheidel, Walter, The Roman slave supply, in: Keith Bradley and Paul Cartledge, eds., *The Cambridge world history of slavery*, vol. 1, The ancient Mediterranean world, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 287-310.
- Šačić, Amra, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, (Doctoral thesis), Ljubljana, 2016.
- Škegro, Ante, Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XXVI/28, Sarajevo, 1999, 17-45.
- Škegro, Ante, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.
- Šajin, Željka, Od konduktora do prokuratora, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, vol. 3, Banja Luka, 37-55.
- Šajin, Željka, *Uređenje rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, (doktorska disertacija), Beograd, 2014.
- Tacoma, Laurens E., *Moving Romans. Migration to Rome in the Principate*, Oxford, University Press, 2016.
- Truhelka, Ćiro, Stari bosanski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII, Sarajevo, 1895, 567-593.
- Weaver, Paul, Imperial Slaves and Freedmen in the Brick Industry, *aus: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122, 1998, 238-246. <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/zpe/downloads/1998/122pdf/122238.pdf>
- Zelenika, Anđelko, Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XV—XVI/1960—1961, 323-324.

UDK 94

ISSN 2303-7539 (print)
ISSN: 2303-8543 (online)

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

5

HISTORIJSKA MISAO, GOD. V, BR. 5, 1-194, TUZLA, 2019.